

Ա. Գ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՏՈՐԱՐԱՏԻՆԶԵՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԵՐԵՔ ԲՆԱԳՐԵՐ

1. ԱՌԱՔԵԼ ՍՅՈՒՆԵՑՈՒ ՏԻՆԶԵՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաքել Սյունեցին միջնադարյան ականավոր տաղասաց մատենագիր է: Ծնվել է սլաոմական Վալոց Ձորում (Հավանական է Երեւան, ներկայիս Հերհեր գյուղում) XIV դարի հիսունական թվականներին և մահացել 1410 թ.: Նա Գրիգոր Տաթևացու քոչորդին էր և սովորել է նրա ղեկավարած Տաթևի բարձրագույն դպրոցում ու, նրա մահվանից հետո, ղեկավարել այդ դպրոցը: Ժամանակակիցները արտակարգ գովեստով են խոսում Սյունեցու մասին իրրե բանաստեղծի, իմաստասեր և առաքինի անձնավորություն: Տաթևի դպրոցի նրա դասընկերը՝ Թովմա Մեծոփեցին, նրա մասին գրում է «...մեծ իմաստասերն, քուերորդին մեծ վարժապետին, որ ունէր զմիտքն իրրե զհրեղինաց. և էր սիրող ամենայն առաքինութեաց»¹:

Մեզ են հասել Առաքել Սյունեցու մի շարք աշխատությունները՝ «Մեկնութիւն կամ համառօտ լուծմունք սահմանաց՝ գրոց Դաւիթ Անյաղթի», «Մեկնութիւն քերականութեան», «Աղամգիրք» և այլն: Նրա շափածո ստեղծագործություններն ի մի է հավաքել ու հրատարակել բանասեր Մ. Պոտուրյանը «Առաքել Սիւնեցի և իր քերթուածները» խորագրով ժողովածուով²: Սյունեցու «Աղամգիրքը» հրատարակվել է երեք անգամ. Կ. Պոլսում՝ 1721, 1799 թվականներին և Վենետիկում՝ 1907-ին: Բանասեր Ն. Տեր-Ներսիսյանի աշխատակցությամբ լույս է տեսել Սյունեցու «Դրախտա-

¹ «Պատմութիւն Հանկ-Բամուրայ և յաջորդաց իւրոց», արարեալ Թովմա վարդապետին Մեծորեցույ, Փարիզ, 1860, էջ 51:

² «Առաքել Սիւնեցի և իր քերթուածները», տպագրվել է «Թանգարան հին և նոր դպրութեանց» մատենաշարի վեցերորդ հատորում, Վենետիկ, 1914:

գիրքը»³։ Նրա ստեղծագործություններից հատընտիր էջեր թարգմանվել ու հրատարակվել են ռուսերեն⁴, ֆրանսերեն⁵ լեզուներով։

Սյունեցու տիեզերագիտական աշխատությունների մի մասը հրատարակված է 1792 թ. Նոր Նախիջևանում՝ Հովհաննես Նրզընկացու «Յաղագս երկնային շարժման» աշխատության հավելվածում (էջ 62—73), իսկ հետագայում՝ Մ. Պոտուրյանի վերը հիշված ժողովածուի մեջ (էջ 177—192)։

Հրատարակված են տոմարատիեզերագիտական բնագրի հետևյալ գլուխները.

1. Վասն երկոյտասան կենդանակերպից և երկոյտասան ազգաց և երկոյտասան անդամոց։

2. Վասն հաւթ մոլորականացն և երկոյտասան կենդանակերպացն՝ թէ ո՞րք որոյ են, կամ ո՞րպէս ընթանան, կամ զի՞նչ է գործք նոցա։

3. Վասն երկոյտասան հողմոցն է։

4. Վասն աստեղաց թուոց կենդանակերպիցն։

5. Վասն մոլորականաց։

6. Ի Պարսից լեզուէն ի մերս։

7. Վասն ընթացից Արեգական՝ առ կենդանակերպսն։

8. Թէ յորո՞ւմ ամսոյն մտանէ Արեգակն ի կենդանակերպսն, քանիք ամս։

Առաջին անգամ հրատարակվում են.

9. Թէ յորո՞ւմ ժամու մտանէ Արեգակն ի կենդանակերպսն։

10. Վասն ժամուցն անուանքն։

11. Վասն երկոյտասան կենդանակերպիցն՝ թէ ո՞րպէս ունին զբնութիւն չորս տարրերաց։

12. Վասն ազդմանց կենդանակերպիցն և մոլորականաց՝ թէ ո՞րպէս ազդեն առ միմեանս ըստ բնութեան իւրեանց։

Առաքել Սյունեցու ներկա բնագիրը հրատարակվում է Մատենադարանի № 5613 ձեռագրի հիման վրա, որը գիտական նյութերի ժողովածու է։ Այն գրել են Կ. Պոլսում 1608 թ. մի քանի գրիչներ՝ Հակոբ Ազավոր, Դանիել դպիր, Բարունակ և ուրիշներ։ Սյունեցու տոմարական բնագիրն ընդօրինակել է Բարունակ գրիչը, որն իր թողած հիշատակարանում խնդրել է մոռացության չտալ

³ Առաքել Սիւնեցի, Դրախտագիրք, Վենետիկ, 1956։

⁴ Տե՛ս «Антология армянской поэзии», под ред. С. Арутюняна и В. Я. Карпова, М., 1940, стр. 259—270.

⁵ Տե՛ս «La Roseate d'Arménie», t. I, Arakel de Sunik; pages choïstes. Paris, ed. Ernest Leroux, 1918.

իրեն. «Զեղկելի սուտանուն Բարունակ սարկաւագ յաղաթից մի մոռանաք ո՞վ եղբայր իմ սիրեցեալք ի տեառնէ: Թվին ՌԾԷ (1608), սեպտեմբեր ԺԶ (16), օրն ուրբաթ» (թ. 194 ր):

Հեղինակը հիմնականում օգտվել է VII դարի ականավոր գիտնական Անանիա Շիրակացու աշխատություններից և մեծ վարպետությամբ հանգամանիկ աշխատել է:

Առաքել Սյունեցին, ինչպես ասացինք, սովորել է Տաթևի դպրոցում, որը հիմնվել էր Գլաձորի ուսումնականների ջանքերով և գործել նրանց որդեգրած ուսումնական ծրագրով: Սյունեցու ներկա բնագիրը նոր ապացույց է այն մեծ հետաքրքրության, որ տոմարական և տիեզերագիտական գիտությունների նկատմամբ ցուցաբերել են Գլաձորի և Տաթևի բարձրագույն դպրոցները:

ԱՌԱՔԵԼ ՍՅՈՒՆԵՅՈՒ ՏԻԵԶԵՐԱԴԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

186ա 1. Վասն երկոյտասան կենդանակերպից և երկոյտասան ազգաց և երկոյտասան անդամոց

Աշխարհս ունի բզձև մարդոյ,
Ու երկոյտասան անդամք մարմնոյ,
Կենդանակերպ[քն] ըստ այս խորհրդոյ
էր բաժանեալ ի վերայ մարդոյ:

Խոյրն է զլուխն, որ է Պարսիկք,
Յուն՝ պարանոցն՝ Բաբելացիք,
Եկաւորն՝ ուսքն, որ է Գամիրք,
Այս երեքեան՝ զարնան ծաղիկք:
Խեցզետին՝ Հայք՝ լանջն առ մարդիկ,
Առիւծն է կողքն՝ ասիացիք,
Կոյսն՝ որովայնն՝ Հել[լ]ենացիք,
Ամսուն են այս կենդանիք:

Կըշիռն՝ կոթունքն՝ Լիբէացիք,
Կարիճն՝ երանգն**՝ Իտալացիք,
Աղեղնաւորն՝ Իլամացիք,
Եւ սա անդամքն է առ մարդիկ:

Աշունն առնեն այս կենդանիք,
Աւր հետ աւուր սառնամանիք,
Զի Արեգակն առ կենդանիք՝
Փոխէ զորակն իւր ընթացիւք:

* Երեզբան

** Երանքն

Այժմեղջիրն՝ բարձրն է՝ Ասորիք,
Ջրրհոսն՝ սըրունքն՝ Եգիպտացիք,
Ձուկն ոտից թաթն է, որ է Հնդկիք,
Ձմեռն առնեն այս կենդանիք:

Տէր Առաքել գրեցի զայս բան՝
Ի յայտնութիւն մըտաց մարդկան.

186բ || Զի որք լըսեն ճարտարանան,

Ի քրննութիւն բանիս փութան:

Զկենդանակերպսն երկոյտասան,
Եւ զեաւթն աստեղս մոլորական,
Որք առ միմեանս երթան ու դան,
Եւ աշխարհի զազդումն տան:

Հանճարամիտքըն հաւատան,

Եւ զմեկնութիւնն ևս իմանան,

Ազդմունք բարոյ և շարութեան

Ըստ արժանեաց սոքաւ մեղ գան:

Ոչինչ առնել կարեն ըստ ինքեան,

Այլ յԱրարչէն առեալ մեղ տան,

Զի ամենայն իր ըստ բնութեան,

Գործ ինչ ունի առանձնական:

Հըրոյն այրելն է բնական,

Եւ լոյս բաշխել աշաց մարդկան,

Այսպէս սոցա աւանդեցան,

Առեալ զազդումն յաշխարհըս տան:

[2.] Վասն եաւթ մոլորականացն և երկոյտասան կենդանա-
կերպացն՝ թէ ո՞րք որոյ են, կամ ո՞րպէս ընթանան, կամ զի՞նչ է
գործք նոցա

Կան եաւթն աստեղ մոլորական,

Կենդանակերպք երկոյտասան,

Ըստ իւրաքանչիւր յատուկ անուան,

Զազդումն տան որդոց մարդկան:

Հինգն է կրկին, երկուան միայն,

Երկոյտասան եւթան//եքեան,

Մին մոլորակ ի յերկոսեան,

Միայն երկուան ի մին մին տան:

187ա

Կոյսն ընդ Ձրկանն Զաւհալին,

Կշիռն և Զրհոսըն Մուշթարին,

Կարիճն ու Այծեղջիւրըն Մառխիւն,
Միայն Ասիւծն ասի Շամսին:

Աղեղնաւորն՝ Խոյն Զաւհրային,
Յույն ու Եկաւորն Աւտարիտին,
Իսկ Խեցեղատինն՝ Ղամարին,
Երկուսն յատուկ Հայոց ազգին:

Իսկ զյատկութիւն մոլորակին,
Թէ ո՞րոյէս գնան իւրեանց գաւտին,
Մի մի պատեն հաւթանեքին,
Զերկոտասան ազգ կենդանին:

Զաւհալ աստղն է առաջին գաւտին,
Ու է տանուտէր նախկին դարին,
Սա հասարակ բղկենդանին,
Վճարեալ պատէ զերեսուն տարին:

Երեսուն ամիս զմին կենդանին,
Երեսուն ար ի մի աստիճան[ին],
Զի կենդանիսն՝ յատուկ մին մին,
Գոյ աստիճան երեսնեկին:

Սայ բնութեամբ ցուրտ է և շորին,
Զար՝ բայց խառնի յալոց բարին,
Սա դոյն ունի յատուկ զեղին,
Կոյսն է և Զուկն իւր կենդանին:

187բ Տիր^{||} է ի մարդն սեաւ մաղձին,
Աւրն իւր շարաթն հին կիրակին,
Ունի զհաւատն Հրէից ազգին,
Մինչ ի կէս արն ի Զրհոսին:

Իսկ երկրորդ աստղն է Մուշթարին,
Սայ է կարգեալ յերկրորդ գաւտին,
Ու է տանուտէր երկրորդ դարին,
Բնութեամբ բարի ամենեկին:

Սայ ջերմ և զեղջ է անդրստին,
Ըզդէմ շարութեան երեակին,
Ի սայ Կենդանիքն ամենեքին,
Երկոյտասան ամբ վճարին:

Նոյնքան ամիս կենայ ի մինն,
Եւ նոյնքան աւուր աստիճանին,
Որակ ունի ըսպիտակին*,
Կշիռն և Զրհոսն զիւր կենդանին:

* Սպիտակագին

Տիրէ ի մարդն սայ լերդին,
Ունի սայ զաւր հինգշաբթին,
Մինչ ի կէսաւր կայ ի Զկին,
Ունի զհաւատք քրիստոնէին:
Երրորդ Մառեխն է դժնային,
Կարգաւ ունի զերրորդ գաւտին.
Սա տանուտէր՝ հրեք դարին,
Չարաբանութիւն ամենեկին:

Զկենդանակերպսն ի միասին,
Տարի ու կէս պատէ զնոսին,
Ամիս ու կէս կենայ ի մինն,
Եւ յաւր ու կէս յաստիճանին:

188ա

// Սայ բնութեամբ ջերմ է և շորին,
Գոյնն իւր կարմիր ամենեկին,
Արիւնհանգիքն ի սա ծնանին,
Եւ դասք շարեացն ի միասին:

Տիրէ մարդոյն խարտեշ մաղձին,
Երեքշաբթն է աւր նորին,
Մինչ ի կէս աւրն կայ ի Կարճին,
Եւ այժեղջիւրն է յետ նորին:

Ունի հաւատ զանհաւատին,
Եւ յաջողէ շար[ա]գործին.
Եւ ամենայն շարք որ լինին՝
Յատուկ յայս աստղըս ծնանին:

Չորս՝ Արեգակն է լուսածին,
Շամս անուանի յայլոց կարգին,
Ճեմէ փառաւք ի շորս գաւտին,
Եւ տանուտէր շորրորդ դարին:

Բնութեամբ բարի է սայ կրկին,
Լուսապայծառ և ջերմային,
Զկենդանակերպսն ի միասին,
Սա վճարէ ի մին տարին:

Եւ մին ամիս կենայ առ մին,
Մին աւր յամէն յաստիճանին,
Սա թագաւորն է իւր ազգին,
Միայն Առիւծն իւր կենդանին:

Տիրէ ի մարդն սայ սրտին,
է յատուկ աւրն իւր կիրակին,

Ի հաւատոյ միտս է սմին,
 Ճշմարտագոյն ըստուգութիւն:
 Հինդն՝ Զաւհրան է ըստ կարգին,
 Ի հինգերորդ կարգեալ գաւտին,
 188բ || Սա տանուէր է հին դարին,
 Ինքն բարի ամենեկին:
 Սա բնութեամբ գէջ՝ մասն ինչ շերմին,
 Ուրախարար յամենեկին,
 Սա կէս տարի պատէ զգաւտին,
 Եւ կէս ամիս ի մին կերպին:
 Կէս ար կենայ յաստիճանին,
 Խոյն և Աղեղն իւր կենդանին,
 Երկամաց տիրէ մարդոյն,
 Աւրն իւր յատուկ է ուրբաթին:
 Բայց սա ունի զհաւատ Տաճկին,
 Շնացող, պրճնող նրման նոցին,
 Որկրամու որպէս նոցին,
 Բայց կու սիրէ զխաղաղութիւն:
 Վեց՝ Աւտարիտն ի վեց գաւտին,
 Եւ տանուէր ի վեց դարին,
 Աւղնէ բարոյն ալլ և շարին,
 Բայց զգիտութեանցն ազգէ հոգին:
 Սա միշտ շրջի ընդ արեւին,
 Վասն այն յերկար ոչ երեւին,
 Յերեք ամիս պատէ ինքնին,
 Զկենդանակերպսն ի միասին:
 Եաւթն ար ու կէս ի մին կերպին,
 Եւ երեք ժամ աստիճանին.
 Է բնութեամբ չոր՝ գոյնն երկաթին,
 Պըղնձատեսակ որակ ի նմին:
 Յու ու Երկաւորն իւր կենդանին,
 Տիրէ մարդոյն ուղեղ զըխոյն,
 Ու է ճարտասան ամենեկին,
 Իմաստասէրքն ի սայ ծնանին:
 189ա || Չորեք շաբաթն է ար սորին,
 Մինչ ի կէսարն կայ առ Կոյսին,
 Աստուած ծնաւ ի սմա տարին,

* Հինգդն

Ունի զհաւատ սաղուկեցին:
Իսկ եաւթնհորորդ Լուսնի գաւտին,
Տէր և իշխաւդ է հաւթն դարին,
Սայ թագուհի երկնից ասին,
Բայց այլայլուկ բնութիւն սորին:

Սա բանալիք երկնից գնդին,
Զազդումն տայ յերկիր ստորին,
Բայց որ ի սայ ծնանիցին,
Շատ փորձութեանց դիպեալ լինին:
Բնութիւնն իւր էգ և ցրտային,
Խոնաւ և գէշ ամէնեկին,
Բայց սա ազդէ ի ծնունդ ստորին,
Եւ տայ աճումն որոց ծնանին:

Խեցդետինն է իւր կենդանին,
Տիրէ ի մարդն սա թոքին,
Երկուշաբաթն է ար սորին,
Եւ կարճարեւայքն ի սայ ծնանին:
Եւ է հաւատ յատուկ սորին,
Խառնահաւանքն ի միասին,
Զի ի սորա դարն լինին,
Խառնահաւատք ամենեքին:

[3.] Վասն երկոյտասան հոդմոցն է

Հընչեալ հողմունք[ըն] զանազան,
Ի շորս կողմանց աշխարհի գան,
Երեք երեք առանձնական,

189բ || Որք են բոլորն երկոյտասան:
Արեւելեանցն՝ ասի Եւրոս,
Հարաւայնոյն՝ ասի Նաւոս,
Արեւմտիցըն՝ Զեփիւոս,
Վաւոէք ասի՝ հիւսիսայնոց:

Արեւելայցն՝ Եւրոս է դաս,
Ապէլիյաւդ և Կիկիաս,
Լիւանաւոս հողմ[ըմ] այս,
Եւրաւնաւոս հարաւ է այս:

Իսկ Արգեստէս յարեւտեայս,
Զեփիւո և Լիփս են ի մի դաս,
Հիւսիսայինքն է Վաւոէաս,

Ապարքիտաս և Թրասկիտոս
Եւրոս բնութեամբ է ջերմային,
Տաղատարափ բերէ ինքնին,
Ապէլիշաւոյ հողմըն բարի,
Արե, անձրե ի միասին:

Կիկիաս չոր է անդրնդին,
Յամաքեցնէ դամենեսին,
Արեւելեանք ասի սոցին,
Զոր երեքեանս ներգործեցին:

Լիւանաւոսս հարաւային,
Մէզ մառախլաւ ամպք վըրդովին,
Նաւոսս՝ որոտ փալլակնածին,
Եւ խիստ անձրե հեղեղային:

Եւրանաւոսս ջերմ և բարին,
Հալէ զսպաղս անհնարին,
Այս երեքեանս ի միասին,
Հարաւ/լային հողմըն կոշին:

190ա

Իսկ Արդէստէս կազմող ամպին,
Զեփիւտ, ծաղիկ բուսցնէ ինքնին,
Լիփս՝ անձրեաւք դարնանային,
Ոռողանէ դամենեսին:

Իսկ Վաւռէաս հիւսիսային,
Զամպըն կապէ՝ դանձրե ի նմին,
Ապարքիտաս ցուրտ դժնային՝
Ածէ կարկուտ անհնարին:

Իսկ Թրասկիտաս է հոռակ վերջին
Նայ ձին կապէ ձմերային,
Այս են հողմունք ամենեքին,
Եւ այսքան դործ յատուկ նոցին:

[4.] Վասն աստեղաց քուոց կենդանակերպիցն

Խոյն՝ որ իշխան է ամպրոպայ,
Տասնեւկեց աստղ կայ ի նրմա,
Յուլն՝ որ ահեղ ձայնիւ զոռայ,
Երկոյտասան աստղ է ի նորա:
Եկաւորն՝ իշխան Լիբէացոց,
Երկոյտասան աստեղք թուոց,

հեցգետինն՝ իշխէ հողմոյն հիւսիսոյ,
Տասնեակաթ աստղ է ի լուսոյ:

Առիւծն՝ իշխան արեւից,
Երեքտասան է աստղալից,
Կոյսըն՝ մաքուր է ի յախտից՝
Տասնեերեք աստղ է ի կից:

Կըշիոն ունի դարձ հաւասար,
Երկոյտասան աստղահամար,

190բ // Կարիճն՝ չոր և ցուրտարար,
Տասնեերկու աստղ անբարբառ:

Աղեղն է ցուրտ և դառնաշունչ,
Նայ քսան աստղ է անմռունչ,
Իսկ Այծն գէջ՝ հարաւաշունչ,
Քսան և երկու աստղ է անտըրտունջ:

Ջրհոյսն է խիստ խոնաւային,
Աստեղս ունի երեսուն և մին,
Ձուկըն ցամաք է ընդ հոյին,
Տասնեակաթն աստղ կայ ի նըմին:

[5.] Վասն մոլորականաց

Ջահալ աստղ է ամպայհոլով,
Մուշթարին՝ պարզ դախառնով,
Մառեխն՝ կիզիչ ու ապականող,
Շամս՝ ջերմային հասուցանող:
Իսկ Ջոհրան է մահացուցիչ,
Եւ Աւտարիտն աւդոյ վնասիչ,
Լուսինըն՝ պարզ և սառուցիչ,
Այս [յ]ատկութիւն եակթանց աստղից:

[6.] Ի Պարսից լեզուէն ի մերս

Բայց ըստ լեզուաց աղգին Պարսից,
Եւ ըստ Հայոցըս բարբառից՝
Ջանուանք աստեղ մոլորակից,
Պարսից ի մերս թարգմանեցից:
191ա Արդ Ջաւ/հալ աստղն է Երեւկն,
Եւ Մուշթարին՝ Լուսընթագն,

Մառիսն՝ Հրատն, [Շամսն՝ Արեգակ],
Միայն անուամբ այլադուռակ,
Զօհրայ ասին Լուսարերին,
Եւ Լուսարիա Փայլածուն,
Ղամար կոչեն զանուն Լուսին,
Միայն անուամբ զանայզանին:

[7.] Վասն ընթացից Արեգական՝ առ կենդանակերպսն

Այլ և յայտնեալ մեկնեմ զայս բան,
Յատուկ յատուկ առանձնական,
Զպէտպէս ընթացս արեգական,
Առ կենդանիքն երկոյտասան:
Ընդ խոյին՝ Նշխարն է զնացք նորին,
Եւ ընդ Յըլոյն պարանոցին,
Ընդ Եկաւորին նըստոյ տեղին,
Նոյն և ընդ Կուրծսըն Խեցդետին:
Ընդ առիծին մէջքն* է զնացք նորին,
Եւ ընդ երեանս երթայ Կուսին,
Ընդ Կըշսին ձեռս ընդ վիզ Կարճին,
Եւ ընդ սրունս Աղեղնաւորին:
Ընդ բարձսն** երթայ Այծեղջիրին,
Եւ ընդ ականջսն Զրհոսին,
Եւ ընդ Ձկանն ոտից թաթին,
Այս է յատուկ ընթացք նորին:

191 ր [8.]// Թէ յորո՞ւմ ամսոյն մտանէ Արեգակն ի
կենդանակերպսն, Բանիք ամս

Ի քսան՝ ւ երկուսն մարտոյ ամսին,
Ու ի շորերտասան արեգին,
Նիսան մին ի տուրնջենի
Արեգակն ի խոյն մոտեալ լինի:
Ի քսան [մինն] ապրիլի,
Ի շորերտասան ահեկի ամսի,
Ի յիարի մինն*** ի ցորեկի,
Արեգակն ի Յուլ մըտանի:

* Մէջքն

** Բաղձանս

*** Յարի մին

Ի քսան ի մինն մայիսի,
Ի ի շորեքտասան մարերի
Սիւանըն մին ի գիշերի,
Գայ Եկաւորն մըտանի:

Յունիս քսան ըստ Հոռոմի,
Ի տասն ու շորսն մարգաց ամսի,
Թամուզի մինն ի տուընջենի՝
Ի Խեցգետինըն մտանի:

Յուլիսի քսան ի գիշերի,
Ի ի շորեքտասան հորտից ամսի,
Աւ ի մին եբրայեցի,
Արեն յԱռիւծն մտանի:

Ի իննետասան աւգոստոսի,
Եւ ի ինն աւուր նաւասարդի,
Իլուլի մինն ի ցորեկի,
Մեծ լոյսն ի Կոյսն մտանի:

Ի ութուտասըն սեպտեմբերի,
Հոռի ի ինն Սարկաւագի,
Թշրինի ի մին յաշնանամտի,
192^ա Մտանէ Կշիւն ի տուլլընջենի:

Ի ութուտասն հոկտեմբերի,
Սահմի ի յինն նոր հայի,
Մեհրիշիւան ի մին ի գիշերի,
Գայ ի Կարիճն մտանի:

Ի հաւթուտասան նոյեմբերի,
Տրէ յինն* Հալոց ազգի,
Քասդէ ի մինն ի ցորեկի,
Յաղեղնաւորն մըտանի:

Ի հաւթնետասան դեկտեմբերի,
Քաղոց ի յինն ձմեռնամտի,
Տբեթի մինն ի գիշերի,
Նայ յԱյծեղջիւրըն մտանի:

Ի վեշտասանըն յունուարի,
Յարացի յինն ձմռան միջի,
Շբաթ ի մինն ի տուընջենի,
Գայ ի Զրհոսն մտանի:
Ի հնգետասան փետրւարի,

* Եաւթ փոխ. ինն

Մեհեկի յինն ձմռան վերջի,
Աղարի մինն ի գիշերի,
Արփին ի Ձուկըն մտանի:
Ի հաւթնհատարն մարտ ամսոյ,
Արեգի յինն ի տուրնջենի,
Աւելեաց մինն ի երբայցի,
Լոյսն Արտախոյրն մտանի:

[9.] Թէ յորում ժամու մտանէ Արեգակն ի կենդանակերպն

Յորժամ ի խոյն գայ մտանի,
Երկոյտասան ժամն ի տուրնջենի:
Յորժամ ի Յուլն մտանի,
Ի տասն ժամն ի ցորեկի:
Երբ եկաւորն եկաւորի,
Ութ ժամ լինի ի գիշերի:
Ի խեցգետինն երբ մտանի,
Վեց ժամ լինի ի տուրնջենի:

192բ || Յորժամ Առիւծն մտանի,
Չորս ժամ լինի ի գիշերի:
Յորժամ ի Լոյսն գա անցանի,
Երկոյտասան ժամ լինի ի տուէ:
Երբ ի Կշիռն մտանէ,
Երկոյտասան ժամ՝ ի ցորեկէ:
Երբ ի Կարիճն մտանէ,
Ի գիշերին տասը ժամ է:
Աղեղնաւորն երբ մտանէ,
Նաւթն ժամ լինի ի տուրնջենէ:
Երբ Այծեղջիւրն գայ մտանէ,
Ի տասն ժամըն՝ ի գիշերէ:
Երբ Ջրհոսն մտանէ,
Չորս ժամ լինի անցեալ ի տուէ,
Յորժամ ի Ձուկն մտանէ,
Երկոյտասան ժամ ի գիշերէ:
Երբ Արտախոյրն մտանէ,
Յառաջինն ժամն ի գիշերէ:

[10.] Վասն ժամուցն անուանքն

Այլև զասիկ ցուցեալ յայտնեմ,
Ջանուանք ժամուց թէ ո՞րպէս են.

Զի քսանչորս ժամք են ասեն,

Զանուանքն ոչ դանազանեն:

Երկոտասան ժամք է տուրնջենին,

Նոյնքան թուով ժամ գիշերին:

Բայց աւելուն և պակասին՝

Յամառնային, ձմեռնային:

Տուրնջեան ժամք այս են ասացեալ,

Այգ, և Ծայգ, և Զատացեալ՝,

Ճառագայթելն, Շառաւիղեալն

193^ա Եւ || Երկրատէսն՝ դարն կիսեալ:

Շանթակողմն ընդ նայ դասեալ,

Միւսն Հրակաթն և Հուրփայլեալ:

Մին Թաղատեալն է անուանեալ,

Եւ Առագաստն ընդ նա դասեալ:

Տարփողն դարն վճարեալ,

Տ[ո]ւրնջեան ժամքն այս են անուանեալ,

Յատուկ, յատուկ այսպէս լուար,

Իսկ գիշերին այս են յայտնե[ա]լ:

Նախ՝ Խաւարակն է անուանեալ,

Եւ [Բ.] Աղջամուղջն և [Գ.] Սառուցեալ,

Դ. Շակաւորն ընդ նա դասեալ,

Ե. Պայթիանն է անուանեալ:

Զ. Բաւական է անուանեալ,

Խոյ թափեալն է կոշեցեալ:

Է. Խուժակն է ասացեալ,

Ը. Ըզգեզակն առ նա կացեալ:

Թ. Լուսաճէմն, Ժ. Լուսափայլն,

[ԺԱ.] Փայլածուն աստեղն է անուանեալ:

[ԺԲ.] Առաւաւտուն առ նա կացեալ,

Երկոյտասան ժամ վճարեալ:

Այս քսանչորս ժամք են յայտնեալ,

Զտիւ և զգիշեր բովանդակեալ:

* Ժամերի մի քանիսի անունները զգալի տարրերովում են գրականութեան մեջ հայտնի անուններից:

[11.] Վասն երկոյտասան կենդանակերպիցն՝ թէ ո՞րպէս ունին
զբնութիւն շուրս տարբերաց

Կենդանակերպքն ամենեքին,
Զբնութիւնն տարերածոց աչսպէս ունին.
Երեք երեք ի մին տարին,
Երկոյտասանն ըզշորեքին:
 Խոյն, և Ասիւծն, Աղեղն՝ Հրոյ,
 Իսկ Յուլն, և Կոյսն ու Այծն՝ Հողոյ,
 Եկաւորն, Կշիւն, Զրհոսն՝ Խաղոյ,
 Խեցզկտին, Կարիճն և Զուկն՝ ջրոյ:

[12.] Վասն ազգմանց կենդանակերպիցն և մոլորականաց՝ թէ
ո՞րպէս ազգեն առ միմեանս ըստ բնութեան իւրեանց

194ա // Կենդանակերպքն ամենեքին,
Զգործ բնութեանն զոր ունին,
Երեսուն ար ազգեն մին մին,
Տալով զազգումն չերկիր սորին:
 Յառաջին տաս ազգեն սաստիկ,
 Յերկրորդ տասին՝ միջակ փոքրիկ,
 Իսկ ի երեքտասան չոյժ նուազիկ,
 Ձազգումն տալն այլ սակաւիկ:
Եւ ամէն տաս յատուկ մին մին,
Երկուհարիւր մասն բաժանին,
Մին կենդանոյն երեքտասին,
Վեցհարիւր մասն բաժանին:
 Իսկ մոլորակքն առ կենդանին,
 Որ մտանէն յատուկ մին մին,
 Ազգմունք նոցա, զանազանին,
 Ի մուտ և չիւն կենդանին:
Մինչև ի տասն ար կենդանին,
Զիւր առաւել գործէ զբնութիւն,
Իսկ մոլորակքն ամենեկին,
Ոչինչ կարէ գործել ի նմին:
 Բայց մոլորակն չերկրորդ տասին,
 Սուստ ներգործէ զիւր բնութիւն,
 Մէկ երեքտասան երբ հասանի,
 Յոյժ ներգործէ զիւր բնութիւն:

194բ Երէք երէք տաս կենդանին,
 Յոյժ թուանայ բնութիւն նորին,
 Եւ զարացուցնէ բոլորակին,
 Զազդումն ու տա իւր սաստայգին:
 Զի մոլորակն գտանին,
 Երբ մտանէ յատուկ մին մին,
 Յելսն գործէ զիւր բնութիւն,
 Զար կամ բարի զինչ և լինին:
 Յորժամ յայնկերպն մտանի,
 Խառնուածոյ բնութիւն ունի,
 Ազդէ յերկիր շար կամ բարի,
 Զոր ինչ բնութեամբ աստեղ լինի:
 Թէ աստղն շար բնութեամբ իցէ՝
 Դղըրդելով զերկիր շարժէ,
 Իսկ թէ բարի բնութեամբ իցէ՝
 Զերկիր բարեաւ պտղայբերէ:
 Նոյնպէս հորոյն երբ մտանէ,
 Զար աստեղն յերկիր երաշտ բերէ,
 Նոյնպէս բարին բարի խառնէ,
 Այսպէս և այլն ներգործէ:

2. ՎԱՀԱՆ ԶԵՅՅՈՒՆՅՈՒ ՏՈՄԱՐԸ

Վահան Զեյթունցին հայ միջնադարյան գրչության ճանաչված հեղինակներից է: Ժամանակակիցները գովեստով են խոսում նրա մասին՝ որպես վարժ գրչագրողի և հոգատար ուսուցչի: Նրանից մեզ է հասել շուրջ տասը ձեռագիր, որոնց նկարազարդողը և կազմողն ինքն է:

Տոմարագետ մեր հեղինակը ծնվել է Գերմանիկե դավառի Զեյթուն գյուղաքաղաքում: Այդ մասին իր չափածո հիշատակարանում հետևյալն է գրել.

«Արդ՝ աղաչեմ հողս և փոշին,
 Միք դանդաղիլ տուք զողորմիս
 Ինձ մեղաւոր* անարժանիս
 Վահան կազմող ձեր ծառայիս...
 Այլ յիշատակ ինձ նուաստիս,
 Ի վայելումն աշակերտիս,
 Որդոյ իմոյ տէր Գրիգորիս,
 Կուսակրան արեղայիս:

* Մեղաւոր:

Նա ի յերկիրն Գերմանիկիս,
Գյուղաքաղաք Զեյթուն բերթիս,
Ի Հայոց թրվականիս, Հաղ
Հաղար, վաթսուն և չորիս»⁶:

Այլ հիշատակարաններից ևս հայտնի է, որ տեր Գրիգորիսը Զեյթունցու որդին է, հետևապես նրա զեյթունցի լինելը և Զեյթունցի մականունը պատահական չէ: Զեյթունցու ծննդյան և մահվան թվականները ստույգ հայտնի չեն, սակայն, նկատի ունենալով տարրեր թվականներին գրած ձեռագրերի տարիները, հնարավոր է լինում գծել նրա ստեղծագործական աշխատանքների մոտավոր շրջանը և այդ հիման վրա որոշել ծննդյան և մահվան տարիները:

Վահան Զեյթունցու բնգործակալությամբ մեղ հասած ամենից վաղ գրված ձեռագիրը 1580 թվականից է: Այդ ձեռագրի հիշատակարանում ասվում է. «Արդ գրեցաւ և ծաղկեցաւ... ձեռամբ բաղամեղ և փծուն գրչի՝ Վահան գարի, զի դանուն ունեմ և գործ ոչ ի թվ. Հայոց Ռիթ (1580) յերկիրն Գերմանիկոյ ի Զեյթուն բերթին»: Նրա գրած վերջին ձեռագիրը 1616 թվականից է: Այդ ձեռագրի հիշատակարանում ասվում է. «Աւարտեցաւ... ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ և փծուն գրչի Վահան տկարի ի շրջադայութեան Հայկազան տոմարիս Ռկն (1616) ի դառն և յանբարի և վշտաշատ ժամանակի...»⁷: Այսպիսով, մեր հեղինակի ստեղծագործական ժամանակաշրջանն ամփոփվում է 1580—1616 թվականների միջև՝ շուրջ 36 տարի: Արդ, եթե ընդունելու լինենք, որ Զեյթունցին զբաղությամբ արվեստին ձեռնամուխ է եղել 25—30 տարեկան հասակում, այդ դեպքում նրա ծննդյան մոտավոր թվականը կլինի XVI դարի հիսունական թվականները: Քանի որ 1616 թվականից հետո նրա գրչությամբ ձեռագրեր հայտի չեն, և այդ թվականին նա պատկառելի տարիք ուներ, հետևապես այդ տարեթվի մոտիկ տարիներում էլ նա մահացած պիտի լինի:

Վահան Զեյթունցին ուսանել է հայտնի տոմարագետ Ղուկաս Կեղեցու մոտ և իր հիշատակարաններում հաճախ է բարի ողորմիսով հիշում նրան: Կեղեցուց բացի, նա հիշում է նաև այլ անձանց: Առանձնապես երախտազիտությամբ է հիշում Սարգիս Հիդանցու անունը, որին համարում է իր ուսուցիչը գրչության արվեստի գծով:

⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 8570, Թ. 1բ (հմմ. «Ժէ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1974, էջ 556):

⁷ Ա. Սյուրմեյան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Հալեպի Ս. Քառասուն մանկունը եկեղեցվո և մասնավորաց, Երուսաղեմ, 1935, էջ 47:

«Յիշեցէք... և յայսմ արուեստի ղուսուցիչն մեր՝ տէր Սարգիս վարդապետն Հիղանցի»⁸։

Վահան Զեյթունցին գրչությամբ աշխատելուց բացի, զբաղվել է նաև ուսուցչությամբ և հայ գրչության արվեստի համար արժանավոր մասնագետներ պատրաստել։ Նրա աշակերտները, իրենց թողած հիշատակարաններում, սիրով են հիշում իրենց ուսուցիչն։ Նրա սաներից են գրիչներ Հակոբը, Խաչատուրը, Գրիգորը և ուրիշներ։

Վահան Զեյթունցու ներկա տոմարական աշխատությունը վերնագիր չունի։ Մենք այն պայմանականորեն անվանել ենք «Վահան Զեյթունցու տոմարը»։ Այն նա գրել է Հովհաննես անունով մի քահանայի պատվերով 1582 թվականին։ Տոմարը Վահանին վերագրելու համար հիմք է ծառայել հեղինակի հետևյալ քառյակը.

«Տէր Յովհաննէս յինէն խնդրէ,

ի յանարժան սարգաւագէ,

նւ ես անարգս ի մարդկանէ,

Փծուն գրիչս ի Վահանէ»։

Վահան Զեյթունցու ներկա տոմարը հրատարակվում է Մատենադարանի № 3504 ձեռագրից, որը աշխարհագրական, տիեզերագիտական, տոմարագիտական, քերականական և այլ նյութերի ժողովածու է։ Այն ընդօրինակված է Ղրիմի Կաֆա քաղաքում 1676 և 1692 թվականներին։ Բնագրերն ընդօրինակող գրիչները երեքն են՝ Վարդան, Ստեփանոս և Հովհաննես։ Զեռագրի ստացողն է Ղրիմի հոգևոր առաջնորդ Վարդան Կաֆայեցին, որը տոմարի հարցերով զբաղվող մատենագիրներից է։ Նրա անունով հայտնի է շափածո տոմարական մի աշխատություն, որը հրատարակված է մեր կողմից⁹։

Զեյթունցու տոմարում ներկայացված են հայ իրականության մեջ գործածվող բոլոր տոները ըստ հուլյան կոչվող տոմարի։ Հաշվումների համար հիմք են ընդունված ոչ թե հայկական, այլ՝ հռոմեական ամսանունները։ Հերթականությամբ բերվում են ամիսները՝ հունվարից մինչև դեկտեմբեր և նշվում, թե ամսվա որ օրն է տեղի ունենում այս կամ այն անշարժ տոնը, իսկ շարժական

⁸ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Հակոբյանց», կազմեց Նորայր Կախկոպոս Պողարյան, հ. V, Երևանում, 1971, էջ 475։

⁹ Ա. Գ. Աբրահամյան, Վարդան Կաֆայեցու շափածո տոմարը, «Էջմիածին», 1954, № 10, էջ 29—37։

տոների ժամանակը գտնելու համար առաջարկում է կատարել
տոմարական ուշագրավ հաշվումներ:

[Վահան Զեյթունցու տոմարը]

Վասըն զըրոյ ճարեաց նորեն,
Առ զյայտնութեան միջոցն որ են,
Հինգ թիւ զընաս զոր պակաս են,
Այլ մընացածն տարոյն զիրն է:
Նախնեացն այս կալքս յարմարեալ է,
Գրքով տարոյն մեղ յայտնեալ է,
Զպահս և զուտիսն ցուցանէ,
Զտօնք տէրունոյն պարզեալ ասէ:
Զամսոյն անուանին կարգաւ պատմէ,
Որ թէ քանի օր ամիսն է,
Զանփոխ եղանակ[ն]երն ասէ,
Թէ որ ամիս կամաւ բերէ:

Յունվար երեսուն և մի օր է,
Նախ և յառաջըն կաղանդ է,
Վեց օր ծընունդ և ջուր արհնեալ է,
Ուր հանդիպի՝ կիրակի է:
Կալ զգիր տարոյն թէ որ զիր է,
Հինգերորդ թիւ ի վերայ բերէ,
Զմիջոց ուտիրն ցուցանէ,
Ըզյայտնութիւն ընդ Սուրբ Սարգիս է:
Զառաջաւորն այսպէս ասէ,
Կալ տաս թիւ ի յունվարէ,
Ըզգիր տարոյն միաւորէ,
Զբարիկենդանն քեզ յայտնէ:

Փետրովար քըսան և ութ է,
Նահանջ ամին օր մ' աւել է,
Տեառնընդառաջն ԺԴ.ն է,
|| Բուն բարեկենդանն զիր տարոյն է:

Մարտ երեսուն և մէկ օր է,
Արարչութիւն ԺԷ.ն է,
Գարնանամուտն քըսան է,
Տիւն և զիշերն հասարակ է:

Կալ զըմարտի ամիսն ասէ,
Քըսան և մեկ թիւ ի նմանէ,

Ըզգիր տարոյն միաբանէ,
 ԶՀայոց զատիկըն ցուցանէ:
 Ապրիլ ամիսն երեսուն օր է,
 Սուրբ աւետիքն հօթըն տօն է,
 Ի ԺԴ. ն ակնաստեղ է,
 Զի և անշարժ հղանակ է:
 Կալ ըզապրիլ ամիսն որ է,
 Ժ և ութն թիւ ի նըմանէ,
 Ըզգիր տարոյն միաւորէ՝
 Զերեման խաչըն ցուցանէ:
 Դարձեալ զապրիլըն համարէ,
 Իւ ինն թիւ ի նմանէ,
 Ըզգիր տարոյն վերա բերէ,
 Ըզհամբարձումըն քեզ յայտնէ:
 Մայիս Լ և մէկ օր է,
 Կալ ինըն թիւ ի նըմանէ,
 Ըզգիր տարոյն միաբանէ,
 Զհոգոյ գալուստըն զըտանէ:
 Դարձեալ զմայիսն կալ ասէ,
 Ի քսանուչորսն՝ ել այստեղ է,
 Օրագիւտով դու համարէ,
 Զի և անփոխ հղանակ է:
 Զգալուստ հոգոյն օրըն տօն է,
 Յեղիայի պահսըն պահէ,
 Երկու շաբաթ ուտիս ասէ՝
 Սուրբ Գրիգորի բարեկենդան է:
 Դարձեալ երկու շաբաթ ուտէ՝
 Վարդավառի բարեկենդան է,
 Զի աւելի և նուազ չէ,
 Ամէն տարի այսպէս բերէ:
 Երեսուն օր յունիս ասէ,
 Զի հղանակըն փոփոխէ,
 Ի տասն և ինն ամառմըտ է,
 Որ ի խոնարհ դարձ արեւ է:
 Դարձեալ յունիսըն կալ ասէ,
 Քրսան և հօթն ի նըմանէ,
 Ըզգիր տարոյն միաւորէ,
 Զվարդավառի տօնըն յայտնէ:

Յուլիս է և մէկ օր է,
 Մնունդ Յովհաննու ժ և Ա. ն է,
 Ամէն տարի այսպէս տօնէ,
 Զի և անփոխ այս ամիսս է:
 Երեսուն և մէկ օգոստոս է,
 ԶԱստուածածինն այսպէս յայտնէ,
 Ըզգիրս տարոյն կալ որ զիր է,
 Եւ երեք թիւ ի վերայ բերէ:
 Եօթներ զրնա որ պակաս է,
 Որքան ըզհօթըն խոնարհ է,
 Երկոյտասան վերայ բերէ,
 Փոխման Աստուածածնին տօն է:
 Ըզհօթներեակ Հոռմին ասէ,
 Ի մեջ տարոյտ որ էս քրննէ,
 ԶԱստուածածնին միջոցըն յայտնէ,
 || Որ ի Սուրբ խաչըն աւարտ է:
 Եթէ Հոռմին հօթներեակն հօթն է,
 Եւ կամ թէ մէկ որպէս և է,
 Նա այս միջոցս հինգ շաբաթ է,
 Եւ այլըն չորս զու քաջ լըսէ:
 Երեսուն օր սեպտեմբեր է,
 Սըրբոյ խաչին այսպէս տօն է,
 Կալ զգիր տարոյն թէ որ զիր է,
 Մէկ թէ մի այլ վերա բերէ:
 Եօթներ զնայ որ մընասցէ,
 Որքան ըզհօթըն խոնարհ է,
 Դու ժ և Ա վերայ բերէ,
 Նա զխաչին տօնըն քեզ յայտնէ:
 Սըրբոյ խաչին Ը օր տօնէ,
 Այս մէկ շաբաթըս ուտիք է
 Եւ կիրակի բարեկենդան է,
 Սուրբ Գէորգայ պահսն պահէ:
 Աշնանամուտ այսպէս բերէ,
 Սեպտեմբերի ժ և ութն է,
 Տիւն և գիշերն հաւասար է,
 Դու համարեա՝ թէ յոր ար է:
 Դարձեալ ըզհօթներեակն ասէ,
 Թէ Ե լինի կամ թէ վեց է,

Միջոցըս այս ութ շաբաթ է,
 Եւ այլլըն հօթ մինչ յիսնակ է:
 Երեսուն և մէկ հոկտեմբեր է,
 Եւ ի տասն օրն յայսմըն տօն է,
 Եղիսաբեթ յըղացեալ է,
 Սուրբ Մըկրտիչն Յովհաննես է:
 Նոյեմբեր երեսուն օր է,
 Ի քսան՝ և երեքն՝ ըմբըռնաղ է,
 Պատկեր աւուրն թէ որպէս է,
 Նույնպէս ըղծմեռն նա բերէ:
 Զյիսնակմըտի այսպէս ասէ,
 Ըզբարեկենդանըն ցուցանէ,
 Կալ զբանալիբ տարոյն որ է,
 Մէկ թիւ գնայ, որ պակաս է:
 Գընայ հօթներ որ մընասցէ,
 Որքան ըզհօթըն խոնարհ է,
 Հընգետասան վերայ բերէ,
 Դու համարեա՝ բարեկենդան է:
 Դեկտեմբեր երեսուն ու մեկ է,
 Զը[մ]եռնամուտ Ժ և ութն է,
 Ի նոյն աւուրն դարձարև է,
 Ժամ մի աւելու ի տուընջինէ:
 Սուրբ Յակոբայ բար[ե]կենդան է,
 Դարձեալ այսպէսըս կու առնէ,
 Կալ զգիր տարոյն թէ որ գիր է,
 Թիւ մի բաց երթ, որ պակաս է:
 Եօթներ գընայ որ դադարէ,
 Որքան և զհօթըն խոնարհէ,
 Վեց ի վերայ միաւորէ,
 Զբարեկենդանըն քեզ յայտնէ:
 Բարեկենդան զայտնութենէ,
 Ի քսանեկնն հանապաղ է,
 Թէ ուրբաթ գայ՝ հինգշաբթի է,
 Զչորեքշաբթին ի յետ բերէ:
 Աւարտեցաւ այս կալքս որ է,
 Զբոլոր տարին որ պըտըտէ,
 Եւ զբուն տօներըս ցուցանէ,
 // Ով ոք կամի դիւր ուսանէ:

Ի թուականին Հայոց ազգէ,
 Հաղար 'ւ հրեպուն նաև մէկ է,
 Ի պաւստոս Գերմանիկէ,
 Գեօղս որ Զէյթուն անուանեալ է:
 Տէր Յովհաննէս յիննէ խընդրէ,
 Ի յանարժան սարկաւաղէ,
 Եւ ես անարգս ի մարդկանէ,
 Փրծուն գրիչըս ի Վահանէ:
 Փառք քեզ Քրիստոս ամենայնէ,
 Հօր և Հօգոյղ Համագոյ է,
 Երեք անձինք և մի տէր է,
 Մեր Հաւատամք օրրստօրէ:
 Ով որ եղբայր դայս յուանէ,
 Ողորմեայիւ մի գիտ յիշէ,
 Եւ ինքն յիշեալ լիցի տեառնէ,
 Ի միւս անգամ գալըստենէ:

3. ԱՌԱՔԵԼ ՆԱԽԻՋԵԿԱՆՅՈՒ ՏՈՄՍՐԸ

Առաքել Նախիջևանցու տոմարի մասին Հիշատակություն կա պատմական գիտությունների թեկնածու Հ. Անասյանի «Հայկական մատենագրության» առաջին հատորում, ուր ասվում է. «Գրիչն է Երևանի Պետ. մատ. № 701 «Մաղկաբաղ ժողովածու» կոչվող ձեռագրի, որի մեջ նա 1730 թվականին Կ. Պոլսում հավաքել է կրոնական, պատմական, գրական և տոմարագիտական ղանազան երկեր: Այս ձեռագրում Առ. Նախիջևանցին ունի նաև Հայկական տոմարին նվիրված մի բանաստեղծություն, որի սկզբում խոսում է է և ն դարի թարգմանիչների մասին»¹⁰:

Խնդրո առարկա տոմարի հեղինակի վերաբերյալ փոքրիկ տեղեկություն կա տոմարի նախավերջին տողում.

«Տէր Առաքել նուաստ հոգի.
 Զբանս թվականին գծագրեցի,
 Զէ մի այլ որ տարակոյսի,
 Թէ երբ եղավ թվական հայի»¹¹:

Զեռագրի ընդօրինակողն Առաքել Կուբեցի վարդապետն է:

¹⁰ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959, էջ 1158:

¹¹ Մատենագրարան, ձեռ. № 701, Թ. 342բ—343ա:

Այդ մասին ձեռագրում կա հետևյալ հիշատակությունը. «Շնորհօք ամենազօրին հօր Աստուծոյ և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և սրբոյ հոգւոյն կենարարի աւարտեցաւ զիրքս պատմութեանց և նփրեմ խորոյ, և տօմարաց և ընտիր պէս ժողովածոց թվին ՌՃՀԹ. ին (1730) ի ամսեանն ապրիլի Լ (30) օրն, իսկ ի Հայոց արեգի ԺԲ (12)–ի մայրաքաղաքն Ըստամպօլ ի ձեռամբ Կուքեցի Սարգսի որդի Առաքել տրուպ վարդապետի»¹²:

Գրչի հիշատակությունից հայտնի է դառնում, որ տվյալ «Մաղկաքաղ ժողովածուն» կազմել է Առաքել անունով մի վարդապետ, որը հայտնի է Առաքել վարդապետ Նախիջևանցի անունով: «Գիրք որ կոչի «Մաղկաքաղ ժողովածու» գրեցեալ ումեմն Առաքել վարդապետէ Նախջուանցույ... ի բազում բանիւք և աշխատութեամբ ժողովեաց բազում գրեանս... և գրեալ եղև ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեառն Աբրահամու, այլև՝ ի պատրիարքութեան սրբոյ Նրուսահէմայ և Կոստանդինուպօլսոյ տեառն Գրիգորի, և տեառն աստուածաբան Յովհաննիսի»¹³:

Այսպիսով, տվյալ տոմարական աշխատության հետ առնչվում են վարդապետներ Առաքել Նախիջևանցին և Առաքել Կուքեցին (Նախիջևանի գյուղերից): Այդ նույն ժամանակներում է ապրել հայ մատենագրության մեջ հայտնի մի այլ վարդապետ՝ Առաքել Բորեկ մականունով՝ Նախիջևանի Շոռոթ գյուղից, որը նույնպես զբաղվել է մատենագրությամբ: Այս երեք Առաքելներից ո՞րն է հրատարակվող տոմարի հեղինակը, դժվար է հաստատապես ասել, սակայն մենք հակված ենք կարծելու, որ Առաքել Նախիջևանցին է:

Հրապարակվող բնագրում, հիմնականում, քննարկվում է երկու հարց. ովքե՞ր են եղել հայ մատենագրության առաջին ստեղծողները և ե՞րբ, ո՞ւմ կողմից է ստեղծվել այսպես կոչված հայկական մեծ թվականը: Առաջին հարցի կապակցությամբ թրվարկված են Մաշտոցի երախտավոր աշակերտները, իսկ երկրորդ հարցի վերաբերյալ հեղինակը, քննարկելով իրեն հայտնի մատենագրական տեղեկությունները, եկել է այն հետևության, որ հայկական մեծ թվականի ստեղծողը Անանիա Շիրակացին չէ, այլ այն կազմվել է VI դարում, Շիրակացուց առաջ:

¹² Նույն տեղում, Թ. 12 բ:

¹³ Նույն տեղում:

Յետ Սահակա սրբոյ մեծի՝
 Կաթողիկոս Հայոց ազգի,
 Երկոտասանք ենք ըստ ազգի,
 Մինչև ի զիր թվականի:
 Նախ տէր Յուսիկ, երկրորդ Ղևոնդեանց,
 Այլև Յոհան Մանգակունեանց,
 Բարդի, Սամուէլ, Մուշէ ըստ ալամ,
 Սահակ, Քրիստափոր շորեքտասան ամս:
 Ղևոնդ, Ներսէս, Յովհանէսս այս,
 Եւ տէր Մովսէս փիլիսոփայս,
 Սովաւ հղաւ թվականն Հայոց
 Եւ տօմարին համայնդամայն:
 Պարտ է և զայս քննել նախկին,
 Թէ զգրեանս ո՞վ ո՞ք թարգմանեցին,
 Յետ Մեսրոպայ զիր զուգողին,
 Որ յԱստուծոյ տուաւ նմա:
 Սրբոյն Մեսրոպի և Սահակայ,
 Յետ պարզեաց Աստուածունակ,
 Ընդրեն մանկունս հանճարունակ,
 Տան թարգմանել մատեանս հասարակ:
 Էին մանկունք հանճարական,
 Համարով այրս հնկետասան,
 Որք փոխեցին զգիրս Յունական
 Խօսել լեզուս Հայկազան:
 Այս են անուանք թարգմանչացն,
 Գրելոց ի զիրս կենսաւեացն,
 Որք զարդարեցին զմիտս բազմացն
 Ի տեսութիւնս անճառելիացն:
 Յովսէփ, Ղևոնդ և Յոհաննէս,
 Արրահամ, Արձան, Մուշէ, Մովսէս,
 Նզնակ, Կորիւն և Նդիշէս,
 Դաւիթ, Մամբրէ, Արձան:
 Խոսարով, Ղազար պարահանդէս:
 Մարմնով հրեշտակ ընտրեալ ազգէս,
 Գերազանցեալ են ի բնութենէս,
 Լցեալ հոգւով պայծառապէս:

Սոքա զգրեանս զամենեսին,
Յունաց ի մերս թարգմանեցին,
Օրինակաց ստուգողին,
Սուրբ Դևոնդէ պատրիարգին:
Վասն Հայոց թվականին,
Թէ որո՞ւմ ամին եղին,
Զոր ասացին կարգաւ մին մին,
Ըզստուգութիւն ժամանակին:
Յետ Ադամա ելանելոյն ի դրախտէն,
Հինգ հազար ինն հարիւր հօթանասուն վեց
ամին,

Եդան թվական Հայոց
Եւ յետ ծննդեան փրկչին մերոյ:
Հինգ հարիւր յիսուն երեքին,
Եւ յետ մերոյ Լուսաւորչին,
Երկու հարիւր քառասուն ամին,
Ի հայրապետութեան տէր Մովսէսին:
Տաս ամ անցեալ թվական եղին:
Զի գիտասցուք կարգաւ մին մին,
Զանցեալն, ներկայն և զապառնին,
Որք թվական Հայոց եղին,
Տոմար նորա սահմանեցին:
էր վճարեալ թ[ի]վ շրջանին,
Յորժամ տոմար շինեցին,
Յուցից զանուանս սորա մին մին,
Զի յիշեցին միշտ ի բարին:
Կաթողիկոսն էր տէր Մովսէս,
Եղիայ վարդապետ տիտան Հեփտէս,
Իշխան Հայոց մեծն Մժէժ,
Եպիսկոպոս երեք ազգէս:
Եւ տէր Պետրոս քերթող Սիւնեաց,
Տէր Ներշապուհ ի Տարունեաց,
Տէր Բարդեշու Սասնոյ դահեաց,
Սոքա զուքող են տօմարաց:
Յետ թուականի հարիւր ամին,
Անանիա Շիրակացին,
Ելից պականս տօմարին,
Հանապազորդ զուգեալ նմին:

Յորժամ թվական Հայոց եղին,
 էր հղանակ ձմեռնային,
 Եւ յայտնութիւն աւուր նորին,
 Երկուշաբթի օր պատկերին:
 Նմին աւուր թվական եղին,
 Տանուտէրն էր կարիւճ ամին,
 Եւ էր նահանջ ի յայն ամին,
 էր վերադիրըն երեքին:
 Եւ հօթնեղակն շորս նորին,
 Հինգ օր և կէս յաւուրք լուսինն,
 Նոյն օրն ծնաւ լուսին անքննին
 էր արեգակն ի յայծեղջևրին:
 Քսանօրեա գոլով ի նմին,
 Լուսինն ի ձուկն էր ըստ կարգին,
 Յայն օրն եղին թվական նմին,
 էր ջրօրհնեաց միջոց ուտին:
 Երեսուն հինգ աւուրք էին,
 Բարեկենդանն յառաջաւորին,
 Արեգի շորսն էր այն տարին,
 Տեառնդառաջն արեգի իննին:
 Եւ էր ուրբաթ օր պ[ա]տկերին,
 Բարեկենդան աղուհացին,
 Քսան և հինգ մ[ա]րիւր ամսին,
 Գարնանամուտըն հասակին:
 Ահի* ամսոյ շորերտասին:
 Իսկ աւետիք Աստուածածնին,
 Ի մարերի երկուքն էին,
 Ակնաստեղն ինն էր մարերին,
 Զատիկ նմին շորերտասին:
 Ելաստեղն մարդաց իննեւտասին,
 Եւ համբարձումն երեք հրոտին,
 Ամառնամուտն հինգեւտասին,
 Իսկ վարթավառն՝ նաւասարդին:
 Եւ հնգեւտասան օր կատարին,
 Արդ այս ամի նաւասարդին,
 Ըսկսեալ տարին ի նոր տարին,
 Երկու եղև թվական ամին,
 Եւ ամենայն ինչ փոփխին:

* Ահգի

Իսկ ի սրբոյ վարդապետին,
 Միջոց շաբաթք երկու ուտին,
 Հոռի քսանինն է Աստուածեածնին,
 Միջոցք շաբաթք երեք ուտին:
 Սահմի վեց էր տօն խաչին,
 Ի երկոյտասանսն աշնանային,
 Տաս շաբաթ է յետ խաչին,
 Մինչև ի յօրն յիսնակամտին:
 Ի վեշտասան քաղոց ամսին,
 Իսկ բարեկենդան սուրբ Յակոբին,
 Ի յարաց ամսոյ է հօթին,
 Որ բովանդակըն լինէին:
 Ձմեռնամուտ ի յայն ամին,
 Ի երեքտասան արաց ամսին,
 Այլև միջոց քանիք էին,
 Եւ երեքտասան օր ուտեցին:
 Բարեկենդան ծըննդեան փրկչին,
 Քսան երեք արաց ամսին,
 Իսկ յայտնութիւնն աստուածային,
 Ահկի նմին էր այն տարին:
 Այսքան պատճէնս տոմարին,
 Եթէ որում ամին եղին,
 Զի միտք մարդկան իմաստասցին,
 Ի մուտ և եւ տօմարին:
 Տէր Առաքել նուաստ հոգի,
 Զբանս թվականին գծագրեցի,
 Զի մի այլ ոք տարակոյսի,
 Թէ ե՞րբ եղաւ թվական Հայի:
 Քննեա և տես մըտօք ճարտար
 Զի որպէս թվական եղաւ յարմար
 Եւ մի կարծիր ընդ վայրաբար,
 Անանիա է շինեալ տօմար:

ТРИ РУКОПИСИ ПО КАЛЕНДАРЮ И КОСМОГРАФИИ

Резюме

Армянские манускрипты богаты текстами календарного содержания. Часто они изложены в стихотворной форме. Такими являются и публикуемые здесь труды трех армянских средневековых календаристов: Аракела Сюнеци, Вагана Зейтуни и Аракела Нахичеванци.

Аракел Сюнеци—автор XIV века, родился в исторической области Вайоц-Дзор (ныне Азизбековский район Армянской ССР). Учился в Татевском университете у Григора Татеваци. Предлагаемый вниманию читателей труд содержит космографические вопросы.

Ваган Зейтуни (XVII в.) родился в деревне Зейтун (область Германике в Турции). Учился у знаменитого календариста Гукаса Кегечи. Его календарный труд в основном содержит подсчеты армянских праздников по юлианскому календарю. В них использованы взамен армянских римские названия месяцев.

Аракел Нахичеванци—автор XVIII века. Родился в Нахичеване. В его труде наряду с хронологическими вопросами затрагивается проблема основателя армянского календаря.